

תלמוד תורה כנגד כולם במשנת הרב הוטנר

רב יצחק בלאו

ראש כולל ישיבת שבילי התורה

המשנה הידועה במסכת פאה (א:א) קובעת ש"תלמוד תורה כנגד כלם." כנראה תלמוד תורה נחשב למצווה החשובה ביותר בתורתנו. אולם למעשה תלמוד תורה נדחה ביתר קלות בהשוואה למצוות אחרות. לכאורה הכלל ש"העוסק במצווה פטור מן המצווה" אינו תקף בצורה המלאה ביחס למצווה זו. הגמרא אומרת שאם באמצע לימוד מגיעה עוד מצווה שאי אפשר לעשות על ידי אחרים, אז מפסיקים ללמוד ומקיימים את המצווה השנייה (מועד קטן ט:). מדוע אין אנו אומרים שהעוסק במצוות תלמוד תורה פטור מן המצווה גם כשאי אפשר לעשות את המצווה השנייה על ידי אחרים?

הניסוח של הרמב"ם מוסיף לשאלה:

אין לך מצוה בכל המצוות כולן שהיא שקולה כנגד תלמוד תורה אלא תלמוד תורה כנגד כל המצוות כולן שהתלמוד מביא לידי מעשה. לפיכך התלמוד קודם למעשה בכל מקום. היה לפניו עשיית מצוה ותלמוד תורה, אם אפשר לעשות המצוה על ידי אחרים לא יפסיק תלמודו, ואם לאו יעשה המצוה ויחזור ללימודו. (הלכות תלמוד תורה פרק ג הלכות ג-ד)

אם באמת אין אף מצווה שהיא שקולה כנגד תלמוד תורה ואם "תלמוד קודם למעשה בכל מקום", מדוע מפסיקים ללמוד כדי לקיים מצוות אחרות? יתר על כן, הרמב"ם פוסק שמי שחושש שחיי משפחה יבטלו אותו מתלמוד תורה יכול לדחות נישואים לכמה שנים. הוא מצדיק פסק זה בטענה: "שהעוסק במצווה פטור מן המצווה וכל שכן בתלמוד תורה" (הלכות אישות פרק טו הלכה ב). כאן משתמע שהכלל של העוסק במצווה פטור מן המצווה תקף בצורה חזקה יותר ביחס לתלמוד תורה אבל בהלכות תלמוד תורה ראינו בדיוק את ההפך!

כמובן ניתן להסביר שלא ייתכן שניישם את הכלל של העוסק במצווה פטור מן המצווה בצורה מלאה ביחס לתלמוד תורה כי אילו היינו עושים כך, יש סכנה שאדם יעסוק רק במצווה חשובה זו ואף פעם לא יגיע למצוות אחרות. אפילו אם זה המניע להגבלת הכלל ש"העוסק במצווה פטור מן המצווה", איך זה בא לידי ביטוי בקטגוריות הלכתיות? איזה מושג הלכתי מגביל את הפטור של העוסק במצווה? הרב אלחנן ווסרמן (קובץ שיעורים חלק ב סימן יט) טוען כך:

נראה דהא דצריך לבטל תלמוד תורה בשביל קיום מצוה אין הטעם משום דמצות תלמוד תורה נדחית מפני קיום מצוה דהא מצות תלמוד תורה גדולה מכל המצוות אלא דכמו שמותר לבטל תלמוד תורה מפני דרך ארץ וכל צרכי האדם ההכרחיים ומשום דחייב תלמוד תורה אינו חלה על האדם אלא בשעה שהוא פנוי ובטל מעשיית צרכיו דקרא כתיב ואספת דגנך אבל בשעה שהוא צריך לעשות מלאכתו או אינו מחויב כלל בתלמוד תורה הכא נמי אם הוא צריך לעסוק במצוה לא גרע משאר צרכי האדם שאז אינו מחויב כלל בתלמוד תורה וכל

לפי גישת רב אלחנן, חיוב תלמוד תורה אף פעם אינו נדחה אבל החיוב ללמוד תקף רק כשאין לאדם צרכים גשמיים או רוחניים אחרים העומדים על הפרק. כשיש צרכים חשובים אחרים, אין חיוב ללמוד ולכן ניתן לעשות את הדברים האחרים בלי לבטל חיוב תלמוד תורה.

לרב הוטנר יש גישה אחרת והוא מזכיר אותה כמה פעמים בספר פחד יצחק לחג שבועות (סימנים ה, ה, יג, יח, יג) וגם פעם אחת בספרו על פסח (סימן סח). ריש לקיש לימד אותנו ש"פעמים שביטולה של תורה זהו יסודה

דכתיב אשר שברת אמר לו הקב"ה למשה יישר כחך ששברת" (מנחות צט.). רש"י מביא עוד דוגמא לתופעה זו ממקרה שאדם מבטל תלמוד תורה להוצאת המת ולהכנסת כלה. הרב הוטנר מסכים עם רב אלחנן שתלמוד תורה אינו נדחה מפני מצוות אחרות אבל יש לו הסבר אחר להפסקת לימוד לקיום מצווה שאי אפשר לעשות על ידי אחרים. רבוננו של עולם אמר למשה ששבירת הלוחות לא היתה ירידה בתלמוד תורה אלא דווקא הוספה לתורה. כמו כן, רש"י מלמד אותנו שהפסקת תלמוד תורה כדי לקיים עוד מצוות אינו ביטול תלמוד תורה אלא דווקא הוספת מימד ללימוד. "ביטולו זהו קיומו."

רעיון זה שונה מאוד ממקרה שדבר אחד נדחה מפני השני. אם סומכים על הכלל "עשה דוחה לא תעשה" ולובשים כלאים בציצית, לא מקבלים "יישר כחך" על לבישת הכלאים אלא רק על לבישת הציצית. על פי הבנת הרב הוטנר, כשמה שבר את הלוחות, הוא קבל "יישר כחך" על עצם השבירה ולא רק על דברים אחרים שנבעו מהמעשה. שבירת הלוחות מייצגת את המושג של "ביטולו זהו קיומו" ועצם ההפסקה בלימוד התורה נחשבת להוספת תלמוד תורה.

המאירי במועד קטן טוען שלא אומרים העוסק במצווה פטור מן המצווה ביחס לתלמוד תורה כי יש דין שתלמוד תורה אמור להיות "על מנת לעשות". זאת אומרת, מי שרק לומד ואינו מקיים מצוות אחרות, יש דבר חסר בתלמודו. לכן מי שמפסיק לימודו להכנסת כלה אכן מקיים מצוות תלמוד תורה בצורה עמוקה יותר. הוא אינו דוחה מצוות תלמוד תורה אלא דווקא מעשיר אותה.

הרב הוטנר משתמש ברעיון זה להסביר כמה וכמה סוגיות. התוספות בברכות יא: שואלים מדוע אנחנו מברכים ברכת התורה רק פעם אחת ביום אפילו אם מפסיקים ואז חוזרים ללמוד אבל מברכים על ישיבת סוכה כל פעם שנכנסים לסוכה לאכול. הם עונים: "שאני תלמוד תורה שאינו מייאש דעתו ממנה כל שעה." האם זה באמת נכון שאדם עדיין חושב על תלמוד תורה כשהוא עוסק בעבודתו או אוכל ארוחת צהריים? הרב סולובייצ'יק פעם הסביר שיש שתי רמות בתודעה של אדם. גם כשאימא עסוקה בדברים אחרים, חלק מתודעתה תמיד חושבת על ילדיה. כמו כן, חלק מתודעת האדם תמיד קשורה לתלמוד תורה. למרות שיש כאן רעיון מאוד יפה, ייתכן שהרב הוטנר הציע תשובה פשוטה יותר. אדם שמפסיק לימודו לתת צדקה אינו באמת משבר את הרצף של מצוות תלמוד תורה כי קיום מצוות אחרות מוסיף את המימד של "על מנת לעשות" ללימודו. לכן לא היה כאן הפסק ואין שום צורך לברך עוד ברכת התורה.

ייתכן שדבר זה תלוי באדם ובאופן שהוא סוגר את ספרו. יש בני אדם שמפסיקים לימודם כי הם מבינים את הצורך להוסיף את המימד של "על מנת לעשות" ללימודם אבל גם ייתכן שיש אנשים שמפסיקים את לימודם כי הם אינם קשורים כל כך לתלמוד תורה. אבן הבוחן היא מה עושים אחרי שגומרים את העסק השני. מי שקשור באמת לתלמוד תורה חוזר ללימודו. עכשיו ניתן להבין את לשון הרמב"ם שהבאנו למעלה. הרמב"ם כתב: "יעשה המצוה ויחזור ללימודו." מדוע הוא הרגיש צורך להוסיף את המשפט האחרון? אם הוא ביקש להזכיר את הדין שמפסיקים ללמוד כדי לקיים מצוות אחרות למה הוא הצטרך לומר שלאחר מכן, האדם חוזר לבית המדרש? לפי הרב הוטנר, הכל מובן. רק מי שחוזר ללימודו מראה שלא היה כאן סתם ביטול תורה אלא פעולה זאת מלמדת שהוא אדם שקשור לתלמוד תורה בצורה מאוד עמוקה אבל בכל זאת מפסיק לימודו בשביל שהוא גם מבין את הצורך בלימוד על מנת לקיים. רק אדם כזה מוצדק לגמרי בהפסקת הלימוד.

כמו כן, ניתן להסביר הלכה אחרת שנראית לכאורה מוזרה במקצת. ברכה השניה של ברכות קריאת שמע, ברכת אהבה רבה, יכולה לשמש בתור ברכת התורה אם האדם לומד משהו מיד אחרי התפילה. הרב הוטנר מעיר שהמטבע של כל ברכות המצווה עוסק אך ורק במצווה שמדובר בה. לדוגמא, ברכות התורה הרגילות של כל יום ויום מדברות כל כולן על הנושא של תלמוד תורה. באהבה רבה, יש מכלול של נושאים ואיך ייתכן שהיא נחשבת לברכת התורה? שנית, מה פשר הדבר שברכת אהבה רבה מועילה כברכת התורה רק כשלומדים אחרי התפילה?

הרב הוטנר מסביר שבאופן כללי ברכת מצווה אמורה לדבר רק על המצווה הפרטית. ברם, ביחס למצוות תלמוד תורה, ברכתה יכולה לכלול דברים אחרים כי כשאדם לומד על מנת לעשות, גם הדברים האחרים מוסיפים נופך למצוות תלמוד תורה ונכללים בה. מכאן שכל הרעיונות המוזכרים בברכת אהבה רבה קשורים באמת לתלמוד תורה. אמנם ראינו ברמב"ם שההוכחה שהאדם הפסיק לימוד כדי להוסיף מימד ללימוד היא שאותו אדם חוזר ללימודו. רק מי שלומד אחרי התפילה יכול לטעון שמכלול הרעיונות של ברכת אהבה רבה כולם קשורים למצוות תלמוד תורה.

עכשיו ניתן להבין גמרא קשה במסכת קידושין (מ): יש דיון שם מה גדול יותר – לימוד או מעשה. מסקנת הסוגיה היא "תלמוד גדול שתלמוד מביא לידי מעשה." הקושי ברור. אם כל גדלות התורה היא שהיא מביאה לידי מעשה, אז משתמע שבאמת מעשה עדיף. רש"י הרגיש בקושי וכתב: "נמצאו שניהם בידו." כלומר, תורה עדיף כי מי שלומד זוכה גם ללמוד וגם לעשות. הרב הוטנר מציע הסבר אחר. לימוד שהוא על מנת לעשות הוא סוג אחר של לימוד. לכן, לימוד ש"מביא לידי מעשה" הוא הלימוד ברמה ההכי גבוהה ודווקא הוא עדיף ממעשה.

נשאר לנו רק לברר מדוע שונה הדין ביחס למצוות קידושין ומצוות פרו ורבו: מדוע תלמוד תורה אכן דוחה את המצוות האלה. ראינו ברמב"ם שכן אומרים העוסק בתורה פטור מן המצוות לדחות נישואין למרות שמדובר במצווה שלא ניתן לקיים על ידי אחרים. אכן בעל מהר"ם שיק טוען שפרו ורבו מוגדר כמצווה שאפשר לעשות על ידי אחרים כי אחרים יכולים להתחתן, להוליד, וליישב את העולם (עיינין בתשובותיו אבן העזר סימן א). הרב אהרן ליכטנשטיין מצביע על קושי גדול בהסבר זה. גם אם נאמר שהתיישבות העולם היא מטרת מצוות פרו ורבו, עדיין מוטלת חובה אישית על כל גבר פרטי להביא ילדים לעולם ועל כן היינו צריכים להגדיר את המצווה כאי אפשר לעשות על ידי אחרים (עיינין במאמרו "בענין העוסק בתורה פטור מן המצווה" בספר כבוד הרב).

הרב הוטנר עצמו מסביר שמפסיקים ללמוד כדי לקיים מצוות אחרות רק כשעצם המצוות הוא מה שמבטל את האדם מהלימוד. לדוגמא, יש בכוחן של מצוות נטילת לולב או נתינת צדקה לגרום להפסקת לימוד שכן על ידי זה נעשה הלימוד על מנת לעשות. ברם, בחיי אישות, זה לא רק המצווה עצמה שמבטלת את הלימוד אלא טרחת מזונות שבאה בעקבות קיום המצווה וממשיכה לימן ארוך אחרי גמר קיומה. ביטול לימוד זה אינו כרוך במימד של על מנת לעשות ולכן תלמוד תורה אכן דוחה מצוות אלה.

למיטב הבנתי, הרב הוטנר לא הסביר מדוע טענה זאת יכולה לאפשר רק איחור הנישואין ולא החלטה לא להתחתן בכלל. הרב ליכטנשטיין, אחד מתלמידיו של הרב הוטנר, הסביר את הדין בהלכות אישות בצורה שונה. כמו הרב הוטנר, גם הרב ליכטנשטיין טוען שאין דוחים תלמוד תורה בעבור מצוות אחרות אלא שהפסקת הלימוד כדי לקיים מצוות אחרות מוסיפה מימד לתלמודו. ביחס למצוות פרו ורבו, תלמוד תורה יכולה להצדיק איחור המצווה אבל לא לבטל אותה. מי שדוחה מצווה לכמה שנים עדיין יכול לטעון שלימודו אינו חסר כי הוא עדיין מוגדר כלימוד על מנת לקיים אבל מי שמבטל את המצווה לנצח כבר אינו לומד על מנת לקיים. עכשיו הפסק של הרמב"ם מאוד סביר.

עד כה ראינו דין מיוחד של העוסק במצווה שנאמר רק ביחס לאדם שעוסק בתלמוד תורה. עכשיו נראה הרחבת הרעיון לאופקים אחרים של תלמוד תורה. הרב הוטנר היה מאוד רגיש לענייני לשון וגם בסוגייתנו הוא שם לב להבדלי סגנון בין שתי סוגיות מקבילות. יש שתי סוגיות העוסקות באפשרות לעבור על דברי תורה למען צורך דתי. חז"ל החליטו לכתוב תורה שבעל פה למרות האיסור בגלל "עת לעשות לה' הפרו תורותיך" (תמורה יד:). יש גם ביטוי "יש כח ביד חכמים לעקור דבר מן התורה" שנאמר ביחס להחלטת חז"ל לבטל קיום מצוות שופר ולולב בשבתות בגלל חשש של חילול שבת (יבמות צ:). הרב הוטנר טוען שכל אחת מסוגיות אלה משתמשת בכלל אחר כי מדובר בשני מושגים שונים.

הוא מסביר:

ומעתה יראה לומר דהיתר כתיבת תורה שבעל פה אין זה מגדרי עקירת דבר מן התורה, אלא מגדרי ביטולה זהו קיומה. דמחמת גדר העקירה אין זה אלא היתר על איסור שאסרה תורה. מה שאין כן עכשיו שהותרה כתיבתה של תורה שבעל פה מצד שביטולה זהו קיומה, עצם מעשה הכתב של דברי תורה נעשה פעולה של קיום התורה.

הגמרא אינה יכולה להשתמש בביטוי "עקירת דבר מן התורה" ביחס לכתיבת תורה שבעל פה כי אז היה משתמע שמעשה הכתיבה אינו מעשה של תלמוד תורה אלא מעשה אסור הנדרש לאפשר לימוד באמת, בגלל הדין המיוחד של "ביטולו זהו קיומו" ששייך אך ורק בתלמוד תורה, מסתכלים על זה אחרת. ברגע ש"עת לעשות לה'" מתיר כתיבת תורה שבעל פה, עצם מעשה הכתיבה נהפך לאקט של תלמוד תורה. תלמוד תורה מצליח לכבוש שטחים אחרים ושם נאמר ביטולו זהו קיומו.